
KÖKTÜRKÇE İSİ/İŞİ ~ KİSİ/KİŞİ ÜZERİNE*

ON KÖK TÜRKİC İSİ/İŞİ ~ KİSİ/KİŞİ

Ceval KAYA**

Öz

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında (KT D 7; BK D 7, 20), *işilik kız oğul* ibaresinde geçen ve *işilik* biçiminde okunan bir kelime var. Yazıtların ilk yayınlarından itibaren okunuşu sorun olmuş bu kelimenin fonetiği üzerinde, Ali Fehmi Karamanlıoğlu'nun makalesinin (Karamanlıoğlu 1966) yayınlanmasından sonra artık uzlaşmış gibidir.

Kelimenin kökünün *işi* olduğunda tereddüt yoktur. Ancak, bu *işi* nedir? Değişkeni var mıdır? Eski Türkçede “eş, hanım, zevce” anlamında bir *kisi* kelimesi var. Bu kelime, Uygur harfli metinlerde S/Ş ayrımı çok zaman yapılmadığı için, *kişi* “insan” kelimesiyle karıştırılmaktadır. *İşi* veya *isi* biçiminde okunan kelime ile *kisi* arasında sadece *k-* farkı vardır. Türkçede *k-* protezi bulunduğu için *işi*, daha doğrusu *isi* ile *kisi*, bir ve aynı olmalıdır. Yazıda, Eski Türkçenin metinlerinden örnekler getirerek *isi* ~ *kisi* aynılığı gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Köktürkçe, Eski Türkçe, Eşilik, Kisi, Kişi.

* 1-7 Haziran 2018 tarihlerinde Ulanbator-Moğolistan'da yapılmış “Köktürk Yazıtlarının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu”nda sunulan bildirinin makale haline getirilmiş biçimidir.

** Prof. Dr., Ardahan Üniversitesi, Ardahan İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ardahan. cevalkaya@gmail.com

Abstract

In Köl Tigin and Bilge Kağan inscriptions (KT D 7; BK D 7, 20), there is a word in the phrase *işilik kız ogul* and it is read as *işilik*. On the phonetics of this word, which has been a problem to read since the first publications of the inscriptions, it seems to be reached a consensus after the publication of Ali Fehmi Karamanlıoğlu's article (Karamanlıoğlu 1966).

There is no hesitation that the root of the word is *işi*. However, what is this *işi*? Does it have any variables? In Old Turkish, there is a word “*kisi*” which means “wife, lady, ladylove (beloved)”. This word is confused with the word “person” since the distinction S/Ş is not often made in texts with Uighur letters. There is the difference only “k” between *kisi* and the word read as *işi* or *isi*. Since there is the prosthesis “k” in Turkish, *işi* or more precisely *isi* and *kisi* should be one and the same. In the study, it has been tried to be shown the sameness of *isi* ~ *kisi* with examples from the texts of Old Turkish.

Keywords: Köktürk language, Old Turkic, eşilik, kisi, kişi.

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında *slk / Aslk kız ogul* ibaresinde geçen ve *işilik* biçiminde okunan bir kelime var. Söz konusu kelimenin geçtiği pasajlar şöyledir:

KT D 7: *beglik urı oglın kul boltı Aslk kız oguln küñ boltı* “Bey olacak erkek çocuğun köle oldu, bey karısı (?) olacak kız çocuğun cariyeye oldu”.

KT D 24: *beglik urı ogluñ kul boltı slk kız ogluñ küñ boltı* “Bey olacak erkek çocuğun köle oldu, bey karısı (?) olacak kız çocuğun cariyeye oldu”.

BK D 7: *beglik urı oglın kul kılıtı slk kız oguln küñ kılıtı* “Bey olacak erkek çocuğunu köle etti, bey karısı olacak (?) kız çocuğunu cariyeye etti”.

BK D 20: *beglik urı ogluñın kul kılıtı slk [kız ogluñın kü]ñ kılıtı* “Bey olacak erkek çocuğunu köle ettin, bey karısı (?) olacak kız çocuğunu cariyeye ettin”.

Karamanlıoğlu, daha önceki yayınlarda problemlili olan kelimeyi, ibarenin paralelinde *beglik urı ogul* bulunmasını dikkate alarak (< ? + *lik*) kalıbında düşünmüş ve *işilik* “prens olacak, bey hanımı olmaya layık” olarak okuyup anlamlandırmıştır (Karamanlıoğlu 1966). Karamanlıoğlu'nun bu yorumu üzerinde artık uzlaşılmış gibidir.

İşilik kelimesinin sonundaki bildik {+IXk} biçimbirimini attığımızda geriye *işi*

kalır. Dört örnekte de *s* işaretiyle yazılmış bu *işi* nedir?

İşi/isi kelimesi Köktürkçeden sonra Uygurca ve Karahanlıcada da geçmektedir.

Uygurcada kelime *beg* ve *er(en)* ile ikileme oluşturmaktadır. Caferoğlu; *isi* = *işi* “kadın, hanım, zevce, eş, hatun; prenses, tanınmış, yüksek tabakaya mensup kadın, hanım” (Caferoğlu 1968, 98-99) olarak; Röhrborn; *éşi*, *işi* ve *isi* “kadın, soylu kadın, prenses, bakan” olmak üzere üç ayrı şekilde: *éşi* “Frau” (UW 230a, 409b, 409b, 409b, 410a, 436a), *eren éşiler* “Männer und Frauen” (UW 410a, 410a, 410a), *beg éşi* “Fürst und Fürstin” (UW 410a), *beg éşi* “Edelmann und Edelfrau” (UW 437a), *beg işi* “Beg und Minister” (UW 273a), *beg işi* “-” (UW 273b (2)), *beg isi* “Fürsten” (UW 332b); Eraslan *işi* “eş, zevce, bey hanımı” (Eraslan 2012, 574b) olarak almış. Altun Yaruk’ta ise (194/9, 14, 19-20) *beg iışı* ikilemesi (Kaya 1994, 143), Çincesindeki (Nobel 1958, 383B) 王 *wang* “A king; a prince; a ruler; royal” (G. 12493)¹ kelimesinin karşılığı olarak geçmektedir. Röhrborn, *beg* ve *işi* kelimelerinin Uygurcada birlikte geçtiği örnekleri incelemiş ve *işi* kelimesine “kadın, hanım” anlamını verdikten sonra *beg işi* ikilemesini “kral ve kraliçe/han ve hatun”, “hükümdarın arkadaşları”, “hükümdar ve onun maiyeti”, “hükümdar ve (hükümdarın) takipçileri” şeklinde anlamlandırmıştır (Röhrborn 2019). Röhrborn’un yazısında, *beg işi* ikilemesi anlamlandırılırken Çinceden Türkçeye çevrilmiş metinlerde orijinaliyle de karşılaştırıldığı için *işi* kelimesinin, devrin idari yapısında asalet ve yöneticilik de ifade eden bir unvan olduğu anlaşılmaktadır.

Uygur yazısında [= S] ve [= Ş] olarak iki ayrı işaret olsa da, Ş işareti, seyrek geçen, okunması sorun çıkaracak kelimeler ile bazı yabancı sözlerde kullanılmaktadır. S işaretini hem /s/, hem de /ş/ olarak okumak mümkündür. Bu sebepten, Uygurcada genellikle *éşi/işi* okunmuş kelime *isi* olarak da okunabilir.

Karahanlıcada Kutadgu Bilig’de bir kere geçiyor. Arat’ın *işi* “kadın” (Arat 1947, beyit 5080; Arat 1979, 206) olarak inşa ettiği kelime karşılığında, Viyana nüshasında *tışı* (72a/21), Fergana (184a/2) ve Kahire nüshasında (151b/7) *işe* var. Bu *işe* kelimesini *işi* ile birleştirmek zor görünüyor.

1 Çince yardımı için doktora öğrencimiz Nuriman Abdureşit’e teşekkür ederim.

DLT'te *eşi* olarak geçiyor. Şöyle açıklanmış: “**eşle.r** kadın. Aslı **eşi.le.r**'dir. Kadınlardan hanım olanlar demektir. Çok kullanıldığı için hafifletmek maksadıyla ye düşürülmüştür. Çokluktur, teklik yerine kullanılır.” (DLT, 58).

Kutadgu Bilig'deki *işi* verisi sağlam görünmüyor. DLT'deki veride tereddüt yoktur. Arap yazısında *sin* س ve *şin* ش diye iki ayrı işaret bulunduğu için, kelimenin Karahanlıcada *işi* olduğu anlaşılıyor.

Kelime, Eski Türkçenin sözlüklerinde şöyle geçiyor:

işi “женщина, жена знатного лица, дама // kadın, hanım” (DTS, 214b).

işi “lady // hanım”. Clauson, kelimenin, *é:ş* “eş” sözüne üçüncü teklik şahıs iyelik eki ilavesiyle oluştuğunu düşünmektedir (Clauson 1972, 256a). Röhrborn da aynı kanaattedir (Röhrborn 2019: 91).

Sözcük, *īšī* “soylu kadınlar için bir unvan” biçiminde Farsçaya da geçmiştir (Doerfer 1965, § 645).

*

Eski Türkçede sık sık *kişi* kelimesiyle karıştırılan bir *kisi* “hanım, zevce” sözcüğü var. Acaba bu kelime, *isi/işi* ile bir ve aynı olabilir mi?

Köktürkçede *kisi* geçmiyor, Uygurcada ise yaygındır: *kisi* = *kişi* “kişi, insan, adam, canlı, mahluk, yaratık; zevce, eş kadın, kul köle, prenses” (Caferoğlu 1968, 112); *kisi* = *kişi* “человек, человеческий; жена // kişi, insan; hanım, zevce” (DTS, 310a,b); *kisi* “wife // hanım, zevce” (Clauson 1972, 749a); *kisi* “Frau, Weib // kadın” (Röhrborn 1979, 120b, 121a, 129b). Altun Yaruk'ta ise *KYSY* transliterasyonu ile 7 yerde geçmektedir (Kaya 1994, 550b).

Köktürk ve Uygur yazılarında /s/ ve /ş/ aynı işaretle yazılabildiği için *kişi* ve *kisi* kelimeleri kolaylıkla karıştırılabilir. Karahanlıcada Arap yazısı da kullanıldığı için *kisi* kelimesinin varlığı kesindir.

Kutadgu Bilig'de *kisi* kelimesi 11 yerde geçmektedir. Viyana nüshası Uygur harfli, Fergana ve Kahire nüshaları ise Arap harflidir. Kelimenin beyitlerdeki durumu şöyledir:

1165: A: *kisi* (25a/16), B: *kisi* (48b/13), C: *kişi* (25b/16). *usu* ile کافی!

3371: A: -, B: *kisi* (124b/10), C: *kişi* (98b/6).

3372: A: -, B: *kisi* (124b/11), C: *kişi* (98b/7).

4479: A: *kisi* (64b/3), B: *kisi* (162b/1), C: *kişi* (133b/10).

4481: A: *kisi* (64b/5), B: *kisi* (162b/3), C: *kişi* (133b/13).

4483: A: *kisi* (64b/21), B: *kisi* (162b/5), C: *kişi* (133b/15).

4490: A: *kişi* (64b/11), B: *kisi* (162b/12), C: [...] (134a/6).

4493: A: *kişi* (64b/14), B: *kisi* (162b/15), C: [*kişi*]/i (134a/9).

4494: A: *kişi* (64b/16), B: *kisi* (163a/1), C: *kişi* (134a/10).

4502: A: *kişi* (64b/27), B: *kisi* (163a/9), C: *tişi* (134b/1).

4507: A: *tişi* (64b/32), B: *kisi* (163b/1), C: *tişi* (134b/7).

Viyana nüshasında (= A), 9 yerde geçmektedir. 2 beyit eksiktir. 4 yerde *kisi*, 4 yerde *kişi* ve 1 yerde de *tişi* geçmektedir. *kisi* yazılışlarını *kişi* olarak da okumak mümkündür.

Fergana nüshasında (= B), 11 yerde de *kisi* geçmektedir.

Kahire nüshasında (= C), 7 yerde *kişi*, 2 yerde *tişi* geçmektedir. 2 yerde ise düşmüştür.

DLT'te *kisi* “zevce, karı” olarak geçiyor (DLT, 723). Kaşgarlı, (< *kis* + *i*) biçiminde *kis* tabanına {+I} iyelik ekiyle açıklıyor (DLT, 143).

İşi veya *isi* biçiminde okunan kelime ile *kisi* arasında sadece *k-* farkı vardır. Türkçede az da olsa önseste *k-* > \emptyset görüldüğü için *eşi/éři/işi/isi* ile *kisi*, benim kanaatime göre, bir ve aynıdır.

Önseste *k* düşmesi ile ilgili olarak Halasi Kun ve Eren'in yazılarından şu örnekleri getirebiliriz: *kaya* ~ *aya*, *koñuz* ~ *oñuz*, *kurtka* ~ *urukta*, *kuşgun* ~ *uşgun*, *keçki* (> *keçi*) ~ *eçki*, *kügerçin* ~ *ügerçin*, *kömüldrük* ~ *ömüldrük*, *kimek* ~ *imek* ~

yimek, köpelek (> kelebek) ~ epelek, körnek ~ örnek vb. (Halasi Kun 1950; Eren 1968).

Tekin, *kişi* kelimesinin “kadın” ve “insan, kimse” anlamlarının ikisini birden barındırdığını, dolayısıyla tek bir kelime olduğunu düşünüyor. Bu *kişi* kelimesinin de Toharca *kessi* sözünden geldiğini iddia ediyor (Tekin 2016, 232-234). *Kişi* kelimesi iki heceli olduğu için, Türkçe kökenli ise türemiş olmalıdır. Bildiğim kadarıyla bu kelimenin Türkçe ile bir açıklaması yok. Eski Türkçede “insan” anlamında bir *yalañuk* (< *yalın-guk* (Clauson 1972, 930b)) kelimesi var.

İsi kelimesinin anlam alanı oldukça geniş gibi gözüküyor: Bu kelime, “kadın, hanım” anlamı yanında “kadın yönetici” gibi idari bir unvanı da karşılamış olmalıdır. Eski devletlerde ve hanedanlıklarda kendinden önceki yönetimlerden askerî ve idari unvanlar alma geleneği mevcut olmuş olabilir (Clauson 1997, 115).

İsi ~ işi ~ kisi ~ kişi ve belki *tışı*, hepsi aynı kelimenin varyantları olmalıdır. Fonetik farklılıkları izahta sıkıntı yoktur.

Anlam genişlemesini de şöyle düşünebiliriz: “Kadın” > “insan”. Tıpkı “adam” > “insan” gibi...

Sonuç:

• Eski Türkçede *kişi* “insan” ve *kisi* “hanım, zevce, eş” diye iki ayrı kelime var. Bu kelimeler zamanla karışıp birleşmiştir. *Kisi* kullanımdan düşmüş, anlamı *kişi* içinde devam etmiştir.

• Yazıtlardaki *iş* kelimesi de *isi* olarak okunup *kisi* ile birleştirilebilir. Kelime, “kadın, hanım” anlamı yanında “kadın yönetici” gibi idari bir unvanı da karşılamış olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Arat, R. R. (1947). Kutadgu Bilig. I: Metin. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. (1979). Kutadgu Bilig. III: İndeks. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Caferoğlu, A. (1968). Eski Uygur Türkçesi sözlüğü. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Clauson, G. (1972). An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford: Oxford University.
- Clauson, G. (1997). Erken Türkçede yabancı unsurlar. Çev. C. Kaya. Türklük Araştırmaları Dergisi, 8, 109-118.
- Doerfer, G. (1965). Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. II. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Donuk, A. (1988). Eski Türk devletlerinde idarî-askerî unvan ve terimler. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Ercilasun, A. B. (2016). Türk kağanlığı ve Türk bengu taşları. İstanbul: Dergâh.
- Eren, H. (1968). Türk dilinin etymologique sözlüğünden örnekler. XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler (s. 9-12) içinde. Ankara.
- Giles, H. A. (1912). A Chinese-English dictionary. Shanghai-London. [= G.]
- Halasi Kun, T. (1950). Orta Kıpçakça q-, k- ~ 0 Meselesi. Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I (s. 45-61) içinde. Ankara.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1966). “Silik” sözü üzerine. Reşid Rahmeti Arat İçin (s. 320-322) içinde. Ankara.
- Kaya, C. (1994). Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kâşgarlı Mahmud. (2014). Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin. A. B. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu (Yay. haz.). Ankara:Türk Dil Kurumu. [= DLT]

Kutadgu Bilig. (2015). A: Viyana nüshası. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Kutadgu Bilig. (2015). B: Fergana nüshası. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Kutadgu Bilig. (2015). C: Kahire Nüshası. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Nobel, J. (1958). Suvarnaprabhāsottama-Sūtra. Das Goldglanz-Sūtra. Ein Sanskrittext des Mahāyāna-Buddhismus. I-tsing's chine-si-sche Version und ihre tibetische Übersetzung. Erster Band: I-tsing's chinesische Version. Übersetzt, eingeleitet, erläutert und mit einem photomechanischen Nachdruck des chinesischen Textes versehen. Leiden: E. J. Brill.

Röhrborn, K. (1979). Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Lieferung 2. Wiesbaden: Franz Steiner.

Röhrborn, K. (1988). Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Lieferung 4. Wiesbaden: Franz Steiner.

Röhrborn, K. (2019). Tekrar Eski Türkçe bağ eşi. Çev. G. Aris. International Journal of Old Uyghur Studies, 1(1), 89-94.

Tekin, Ş. (2016). İştikakçının köşesi. Türk dilinde kelimelerin ve eklerin hayatı üzerine denemeler. İstanbul: Dergâh.